

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

АРХЕОЛОГІЯ В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В березні 1964 р., в 150-ту річницю з дня народження Т. Г. Шевченка, народи Радянського Союзу і всього світу з глибокою любов'ю і повагою вшанували пам'ять великого українського поета, полум'яного революціонера-демократа і талановитого художника.

Т. Г. Шевченко був людиною високоосвіченою і різносторонньо обдарованою. Своєю художньою творчістю і діяльністю краєзнавця він вніс значний вклад в цілий ряд гуманітарних наук: етнографічну, історичну, археологічну. Зрозуміло, що для археологів особливий інтерес становить діяльність великого поета в галузі археології, до якої він мав безпосереднє відношення¹.

На початку ХІХ ст. у передовій інтелігенції Росії разом із зростанням національної самосвідомості зростає інтерес до минулого своєї Батьківщини. Історичні теми все більше і більше проникають в художню творчість — літературу і образотворче мистецтво. Цю особливість епохи відзначив В. Г. Белінський, характеризуючи ХІХ ст. як «історичне»: «Вік наш — переважно історичний вік. Історичне споглядання могутньо й непереможно пройняло собою всі сфери сучасної свідомості. Історія зробилась тепер ніби загальною і єдиною умовою всякого живого знання: без неї стало неможливо збагнути ні мистецтво, ні філософію. Мало того: саме мистецтво тепер зробилось переважно історичним: історичний роман і історична драма цікавлять тепер всіх і кожного більше, ніж твори в тому ж роді, що належать до сфери чистого вимислу... Занепад живопису в наш час відбувається зовсім не через те, що мистецтво вичерпало весь свій зміст і віджило свій вік: ні, зміст всякого мистецтва є дійсність; отже, він безмежний і невичерпний, як сама дійсність... Можна стверджувати з більшою підставою, що живопис не вмер, а тільки знесилився в наш час, намагаючись тримати старих традицій, іти слідами, раз і нібито назавжди прокладеними великими майстрами середніх віків, намагаючись спинитися у сфері колись могутніх і великих, але тепер уже мертвих інтересів і не роблячись мистецтвом переважно історичним. Так, тільки в історичному живопису можуть з'являтися тепер великі творці, бо тільки історична дійсність може тепер дати живописові і живий зміст, і сучасний інтерес... Такий вплив історії на сучасне мистецтво!»².

¹ О. Левицкий, Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845—1846 гг., «Киевская старина», т. XLIV, 1894; О. І. Іванцов, Т. Г. Шевченко і археологія, «Пам'яті Т. Г. Шевченка» («Збірник статей до 125-ліття з дня народження»), К., 1939; його ж, Т. Г. Шевченко — історик-археолог, Исторический журнал, 1939, № 4.

² В. Г. Белінський, Підручник загальної історії. Твір Фрідріха Лоренца, Вибрані філософські твори, т. I, К., 1948, стор. 314—315.

Ця особливість мистецтва XIX ст. наклала відбиток і на творчість та діяльність Т. Г. Шевченка. Вже в ранніх творах поета історична тематика посідає значне місце. Досить згадати ранні поеми «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія». В минулому України Т. Г. Шевченка цікавить насамперед героїчна боротьба народу за волю. Цю боротьбу поет зв'язує з сучасністю. Тому поеми Т. Г. Шевченка на історичні теми мали велике революційне значення.

Історичні теми обирає молодий Шевченко і в образотворчій діяльності. Навчаючись в класі історичного живопису Петербурзької академії художеств, де система викладання базувалась на принципах класицизму, він пройшов там обов'язкову для учнів школу «античності». Ранні роботи художника були присвячені темам з античної та древньоруської історії («Олександр Македонський виявляє довіря своєму лікарю Філіппу», «Смерть Сократа», «Смерть Віргінії», «Смерть Олега, князя древлянського»). Пізніше молодий художник звертається до історичного минулого України («Смерть Богдана Хмельницького» та ін.). Історична тематика продовжує цікавити Т. Г. Шевченка і в наступні роки.

Під час подорожі на Україну в 1843—1844 рр. Т. Г. Шевченко побував в багатьох містах і селах рідного краю, познайомився з видатними діячами того часу, спостерігав життя народу. Не забув поет і про пам'ятки старовини. Він оглядає храм 1742 р. в Козельці, змальовує в Києві дальні печери Києво-Печерської Лаври, Видубецький та Межигірський монастирі. Кілька малюнків присвячено історичним пам'яткам часів Богдана Хмельницького в Чигирині і Суботіві.

В 40-і роки київська дворянська інтелігенція виявляла великий інтерес до історії та археології. В цей час «історія з археологією справді були модними науками в Києві... Кинулись наввипередки шукати в краї пам'яток старовини»³. В 1843 р. в Києві була заснована Археографічна комісія (Временная комиссия для разбора древних актов), яка займалась збиранням архівів, старих рукописів і актів, а також і пам'ятками старовини.

Археологічні дослідження того часу стояли на низькому науковому рівні і мали дилетантський характер. Іноді вони провадились некваліфікованими виконавцями, чиновниками або любителями і нерідко зводились до хижацьких розкопок з метою знайти «скарби».

Прибувши до Києва, Т. Г. Шевченко потрапляє в атмосферу посиленої зацікавленості археологією, що, можливо, сприяло формуванню його інтересу до неї. Разом з тим в ранніх творах поета можна знайти несхвальне ставлення до розкопок курганів⁴.

Подібне ставлення поета до розкопок курганів можна пояснити тим, що могили — один з найулюбленіших образів ранньої його поезії — були, як йому здавалось, свідками і символом слави предків, волі, героїчного минулого українського народу. Поет вірив народним переказам про те, що в могилах України поховані загиблі в бою козаки. Тому розкопки могил здавались йому блюзнірством.

Археологічні дослідження не підтвердили народні перекази. В степових могилах України поховання запорожців зустрічаються рідко. Здебільшого кургани належать до значно ранішого часу — доби бронзи або скіфської.

Згодом, можливо, під впливом археологічних досліджень, поет змінює своє ставлення до розкопок курганів і сам бере участь в їх дослідженні як член Археографічної комісії.

³ А. В. Романович-Славатинский, Жизнь и деятельность Н. Д. Иваницева, СПб., 1876, стор. 209—210.

⁴ Т. Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах (далі — ПЗТ), т. I, стор. 77, 226.

Своє ставлення до археологічної науки Т. Г. Шевченко дуже яскраво сформулював більш як через 10 років у своєму «Щоденнику», який він писав на заслання та по дорозі з заслання. В ньому ми знаходимо такі рядки:

«Я развертываю книгу, и мне попалась литературная летопись. Читаю, и что же я читаю? Наша славная-преславная Савор-Могила раскопана. Нашли в ней какие-то золотые и другие мелочи, не говорящие даже, действительно ли это была могила одного из скифских царей.

Я люблю археологию, я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могилы. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам»⁵.

Визначення археології як «матері історії» було прогресивним для того часу. Те, що поет джерелами історичної науки вважав пам'ятки матеріальної культури, вигідно відрізняло його від сучасних йому вчених.

Під час перебування на Україні у Т. Г. Шевченка виникає грандіозний задум видання художньої енциклопедії — альбомів під назвою «Живописна Україна». Повернувшись на початку 1844 р. до Петербурга і відновивши заняття в академії, Т. Г. Шевченко приступає до реалізації свого задуму. В петербурзькій газеті «Северная пчела» було вміщено повідомлення про це видання, а незабаром вийшов у світ і перший його випуск — збірник офортів «Живописная Украина Тараса Шевченко».

Перший випуск складався з шести офортів: «Судня рада», «Дари в Чигрині 1649 року», «Старости», «Казка», «Видубецький монастир», «У Києві». Другий офорт, де зображено прибуття до Богдана Хмельницького послів Росії, Польщі і Туреччини, присвячений дуже важливому історичному факту — воз'єднанню України з Росією. Офорт «Видубецький монастир» зображає одну з найдавніших архітектурних пам'яток Києва. На звороті обкладинки був надрукований проспект видання з тематикою історичною, етнографічною та археологічною, причому археологічні пам'ятки поставлені на перше місце:

1) «виды по красоте, или по историческим воспоминаниям примечательные: храмы, укрепления, курганы и все, что время пощадило»; 2) «народный быт настоящего времени — обычаи, обряды, поверья, суеверья, сказки и песни»; 3) «исторические важнейшие события от Гедимины до уничтожения гетманства...».

На жаль, Т. Г. Шевченкові не вдалося повністю здійснити задуманий план. Після першої збірки художник змушений був припинити видання через брак коштів.

Весною 1845 р., вже закінчивши академію, Т. Г. Шевченко вдруге приїздить на Україну. Як і в першу подорож, поет багато мандрує, буває в багатьох містах і селах. Свою поїздку по Правобережній Україні в травні 1845 р. Шевченко описав в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1856—1858 рр.). В повісті згадуються історичні місця, зв'язані з героїчною боротьбою українського народу проти польських панів (с. Лисянка) та описані археологічні пам'ятки в околицях цього села: «...на горизонте ...нарисовались два кургана, и на одном из их торчал какой-то пирамидальный маяк. За двумя большими курганами открылось еще несколько могил меньшего размера. А у самой опушки темного леса, в котором прятался наш извилистый проселок, показалось небольшое земляное четырехугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена близ

⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 76.

Чернигова, где Мстислав Удалой резался с единокровным братом своим Ярославом...»⁶.

Влітку 1845 р. у Києві поживається робота Археографічної комісії. Було складено широку програму археологічних досліджень. Близько 30 пунктів вирішено було дослідити в Києві та його околицях. Серед них: фундаменти церкви Ірини, дві могили у Вишгороді, кургани в околицях Василькова, руїни церкви Василя в Овручі. Вирішено було також зібрати відомості про пам'ятки в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Тоді ж, влітку, було розпочато розкопки в різних місцях. Найцікавішими з них були розкопки кургана скіфської епохи під назвою Перепетиха між Фастовом і Васильковом. В кургані був виявлений цілий ряд поховань і значний речовий матеріал. Результати розкопок кургана вирішено було видати в першому томі «Древностей». Для ілюстрування «Древностей» комісії потрібні були художники. Художник потрібний був і для змальовування численних пам'яток старовини. Т. Г. Шевченко, який в цей час прибув на Україну, уже відомий художник, автор «Живописної України», був підходящою людиною для роботи в Археографічній комісії, і незабаром його залучили до роботи в ній.

28 листопада 1845 р. Т. Г. Шевченко був офіційно зарахований співробітником Археографічної комісії. Восени 1845 р. та на початку 1846 р. Т. Г. Шевченко подорожує за дорученням комісії по Полтавщині та Чернігівщині, описуючи та змальовуючи численні пам'ятки старовини.

Прибувши в Прилуки, Т. Г. Шевченко оглядає і змальовує руїни Густинського монастиря XVII ст. Ця подорож описана згодом у повісті «Музыкант» (1855 р.). На самому початку повісті автор радить читачеві, проїжджаючи Прилуки, зупинитись в цьому місці і оглянути напівзруйнований Густинський монастир. Автор колоритно описує руїни, зазначаючи, що ця романтична картина гідна пера Вальтера Скотта або якого-небудь іншого описувача природи. Тут і глибокий канал, який колись наповнювався водою з тихого Удаю, і вал з високою кам'яною стіною, що мала внутрішні ходи й бійниці, і безконечні склепи, підземелля та надгробні плити між велетенськими дубами. Далі оповідач згадує, що він оглядав руїни за дорученням комісії: «Я, изволи-те видеть, по поручению Киевской археографической комиссии, посетил эти полуразвалины...»⁷. Значна кількість малюнків монастиря підтверджує, що огляд будівлі був доручений Т. Г. Шевченку комісією. Збереглися малюнки: «В Густині. Церква Петра і Павла», «Брама в Густині», «В Густині, трапезна церква», «Чаша трапезна в монастирі Троецькому Густинському». Від перебування в Переяславі лишилися акварелі «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Церква Покрови», «Кам'яний хрест св. Бориса» (на р. Альті). В Седневі художник виконує три краєвиди («В Седневі», «Коло Седнева», «Чумаки серед могил»), на яких зображені кургани та давня будівля. Цікавий в археологічному відношенні і «Краєвид з кам'яними бабами», зроблений ще до зарахування художника в Археографічну комісію.

На жаль, не всі записи, зроблені Т. Г. Шевченком під час роботи в комісії, дійшли до нас. В «Деле о художнике Шевченко» — частині слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство — збереглися описи Переяславщини і Чернігівщини. «Дело» містить дуже цінний матеріал до біографії і творчості Т. Г. Шевченка. Серед документів є його власноручні археологічні записи⁸. В них ми знаходимо описи пам'яток

⁶ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 261.

⁷ Т. Шевченко, ПЗТ, т. III, стор. 195.

⁸ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 1—7; «Україна», 1925, № 1-2, стор. 69—72.

Переяслава та його околиць, Чернігова, Лубен, Миргорода та інших місць. Згадано і частково описано близько півсотні укріплень, дев'ять церков, п'ять курганів, вали, окремі старовинні речі, здебільшого церковне начиння (хрести, чаші, лампади тощо).

Наведемо приклади археологічних записів Т. Г. Шевченка про окремі пам'ятки, що містять детальні історичні відомості.

Чернігівські церкви. «Храм Спаса, заложен Мстиславом Удалым, между 1026 и 1036 годами, достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, т. е. до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским...».

«...Церковь Успения божией матери (в Елецком монастыре) построена в 1060 году князем Святославом Ярославичем. Церковь и монастырь были разорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуитов. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены; кроме стен ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря.

...Против означенного монастыря в саду курган, воспетый Немцевичем. Предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Чарна— или Цорна»⁹.

Описані також чернігівські церкви — Іллінська, Параскеви П'ятниці, Троїцький монастир та переяславські — Успенська, Михайлівська, Вознесенський собор, згадується переяславська цитадель давньої фортеці.

Могили і вали. «Переяслов и окрестности его были чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе.

По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие кургана, называемые три братни могилы.

По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»¹⁰.

Укріплення. «Между Яготыном и Пирятыном, к северу от большой дороги, в 13 верстах, большое земляное укрепление, расположенное довольно правильно, — называется Телепень по имени разбойника, укрывавшегося здесь в половине прошедшего столетия. Замечательно, что в этом укреплении остались следы каменных построек — кирпич обыкновенной формы»¹¹.

Ось зразок опису Т. Г. Шевченком речей: «Крест серебряный, вызолоченный, вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булаве, с надписью на нижнем конце»¹² (наводиться напис).

Ці археологічні записи були згодом використані письменником в його літературній творчості. Наведемо кілька прикладів. В повісті «Близнецы» (1856) знаходимо опис м. Переяслава та його околиць¹³. Згадується церква на березі р. Альти, побудована на місці вбивства Глеба Святополком, могили в околицях міста, високий вал, Вознесенський собор, Успенська церква, прославлена прийняттям в ній у 1654 р. присяги на вірність московському царю гетьманом Богданом Хмельницьким.

А ось уривок з повісті «Наймичка» (1851—1853 рр.): «Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспорт-

⁹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 5—6.

¹⁰ Там же, стор. 3.

¹¹ Там же, стор. 4.

¹² Там же, стор. 2.

¹³ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 14—15.

ная, или чумацкая, дорога, называемая Ромодановым шляхом. ...по сторонам ее часто встречаются земляные укрепления разной величины и формы, поросшие перием. Нередко виднеются и курганы, совершенно круглые, сажен 50 в диаметре,— есть и больше, и меньше,— всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя, смотря по величине кургана. Их простой народ называет просто могилами. Есть и такие насыпи (и это самые большие), которых и форму определить нельзя; это валы разной величины и в разных направлениях. ... все эти так называемые могилы имеют свои названия, как-то: Няньки, Мордачевы, Королевы и т. д.»¹⁴.

Описи археологічних пам'яток рідного краю органічно увійшли не тільки в художню прозу письменника, а й у високопоетичні рядки його поезії:

Вечерне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили¹⁵.

Наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. велась підготовка до видання першого тома «Древностей», який вийшов у 1846 р. Це було розкішне видання з хромолітографованими таблицями, зображенням кургана Перепетиха та знайдених в ньому речей. В літературі дуже поширене припущення про участь Т. Г. Шевченка в ілюструванні «Древностей». Проте в останній час воно ставиться під сумнів в зв'язку з тим, що під час підготовки ілюстрацій до «Древностей» (кінець 1845 — початок 1846 р.) Шевченка в Києві не було¹⁶.

Навесні 1846 р. Археографічна комісія виробила нову програму археологічної діяльності. Було вирішено продовжувати видання «Древностей», для чого відновити розкопки курганів, почати описувати монументальні пам'ятки Південної Росії — давні храми і замки. Було задумано і видація видів Києва та інших місцевостей краю.

Можливо, у зв'язку з цим рішенням, як згадує О. С. Чужбинський, Т. Г. Шевченко задумав змалювати ряд київських краєвидів. Т. Г. Шевченко розшукав у Києві свого товариша по Академії художеств Сажина, який взявся допомогти йому у цій справі. Обидва художники працювали щодня з самого ранку¹⁷. В 1846 р. Т. Г. Шевченко змалював у Києві Лавру, Золоті ворота, костюл, Аскольдову могилу, Китаївську пустинь.

Влітку 1846 р. проф. Іванишев за дорученням комісії розпочав розкопки групи курганів Перепет під Фастовом. Розкопки тривали з перервами до жовтня. На розкопках був і Т. Г. Шевченко. Він записував народні перекази і робив малюнки.

Розповідь самого Т. Г. Шевченка про його участь у розкопках збереглась у спогадах малю відомого польського письменника Ю. Кенджицького, що жив у 1846 р. у Києві проти будинку, де мешкав поет, на Козиному болоті¹⁸. На запитання Кенджицького, куди їздив Тарас Григорович, останній відповів: «З Іванишевим копали могилу Переп'ята й Переп'ятихи». На дальше розпитування сусіда про те, що на розкопках робили й що знайшли, Тарас Григорович відповів, що те, що відкопали і що бачили «зрисували гарно» й описали. Знайшли

¹⁴ Т. Шевченко, ПЗТ, т. III, стор. 73, 75.

¹⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. II, стор. 24.

¹⁶ К. В. Чумак, Малюнки Т. Г. Шевченка, виконані під час роботи в Археографічній комісії, «Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка», К., 1959, стор. 95.

¹⁷ О. С. Чужбинський, Спогади про Т. Г. Шевченка, в кн. «Спогади про Шевченка», К., 1958, стор. 112.

¹⁸ Юліан Кенджицький, У Шевченка в Києві 1846 р., «Спогади про Шевченка», К., 1958, стор. 201.

«людські і кінські костوماхи, трохи попелу, трохи зогнилих дубових палів — і тільки. Але чиї то кості, нащо їх разом з кінськими в один ряд покладено — не відгадаєш».

Розповідь Т. Г. Шевченка про розкопки відображає загальний низький науковий рівень археологічних досліджень в середині ХІХ ст.

У вересні 1846 р. Т. Г. Шевченко одержує від комісії нове доручення — зібрати відомості в Київській, Подільській і Волинській губерніях, а саме: 1) записувати народні перекази і пісні; 2) виявити визначні кургани і урочища, причому з курганів зняти ескізи зображенням їх форми і величини і описати кожний; 3) оглянути й описати монументальні пам'ятки і древні будівлі. Придбати древності, письмові грамоти і папери. Окремим дорученням було змалювати краєвиди Почаївської Лаври.

Повний звіт Т. Г. Шевченка про цю подорож не зберігся. Відомо, що він був у Кам'янці-Подільському, де записав до альбома народні пісні, згодом у Почаєві, де також записав пісні та малював види Почаївської Лаври: «Почаївська Лавра з півдня», «Почаївська Лавра з заходу», «Собор Почаївської Лаври (внутрішній вигляд)».

Т. Г. Шевченко не тільки описував і змалював пам'ятки старовини за дорученням комісії. Будучи глибоким мислителем, письменник, який багато роздумував над долею свого народу, робить важливі історичні висновки на підставі зібраного матеріалу. Оглянувши велику кількість давніх пам'яток в різних місцях України, Т. Г. Шевченко намагається їх систематизувати та пов'язати з історією українського народу. В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» письменник звертає увагу на різний характер пам'яток в західній і подніпровській Україні. Численні руїни замків на Волині і Поділлі, ці «угрюмые свидетели прошедшего», свідчать, на думку автора, про «деспотизм» і «рабство». На берегах Дніпра руїн замків немає. Зате тут є численні могили.

«Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Белая, малосильная Волянь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, не растленная умирала. Вот что значат могилы и руины»¹⁹.

Отже, пам'ятки минулого були для Т. Г. Шевченка матеріалом для висновків історичного плану, будили думки про боротьбу народних мас за свободу. Подібним підходом до пам'яток старовини Т. Г. Шевченко піднявся незрівняно вище своїх сучасників, зокрема інших членів Археографічної комісії.

У зв'язку з викриттям таємного Кирило-Мефодіївського товариства, до якого поет вступив взимку 1846—1847 рр., і арештом його членів Т. Г. Шевченко навесні 1847 р. був виключений зі складу Археографічної комісії. Офіційною причиною цієї ухвали був нібито виїзд Т. Г. Шевченка з Києва без згоди Археографічної комісії. Більша частина матеріалів, зібраних Т. Г. Шевченком під час його праці в Археографічній комісії, — записів, малюнків, архівних документів загинула і до нас не дійшла.

Перебування в засланні, в далекій Орській фортеці, а згодом в Новопетровському форті, жорстока солдатська муштра, на яку поет був приречений царським урядом, «без права писать и рисовать», хвороби — все це фізично знесило поета, але не зломило ні бойового духу,

¹⁹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 261—262.

ні його творчої енергії. Ризикуючи життям, він порушує «высочайший указ» — малює і пише повісті та свої «захалавні» поезії, сповнені революційного духу.

В тяжких умовах заслання поет сумує за батьківщиною. Але це не заважає йому з цікавістю вивчати далекий край, куди його закинула доля, знайомитись з життям казахського народу. На багатьох малюнках виразно видно братерське ставлення художника до казахського народу. Зображує художник і давні пам'ятки Середньої Азії. Беручи участь в 1848—1849 рр. в «Описовій експедиції Аральського моря», куди Т. Г. Шевченко був призначений для знімання видів у степу і на берегах моря, художник змальовує ряд середньоазіатських укріплень (Раїм та ін.), могилу батира Дустана на горі біля р. Іргиз. В «Близнецах» знаходимо опис цієї могили. Виліплений грубо із глини, цей пам'ятник, на думку Т. Г. Шевченка, нагадував загальною формою саркофаги древніх греків²⁰.

Нерідко згадує Т. Г. Шевченко і давні пам'ятки України, використовуючи в ряді повістей матеріали та враження, здобуті ним ще на волі, під час перебування на батьківщині, коли він подорожував, зокрема, за дорученнями Археографічної комісії.

Про інтерес до археології в період заслання свідчить лист Т. Г. Шевченка до В. М. Рєпніної: «...ежели достанете последнее сочинение Гоголя Письма к друзьям, то пришлите мне, вы сделаете доброе дело, и, если можно, Чтение Московского археологического общества, издаваемое Бодянским»²¹.

Дуже цікавим фактом біографії Т. Г. Шевченка є його участь у 1851 р. в геологічній експедиції в гори Кара-Тау на півострові Мангизшак. Шевченко був членом експедиції з обов'язками рисувальника, але секретно²². Перебування в експедиції лишило у поета хороші, світлі спогади. В цей час він багато малює і чуває себе добре на лоні природи, серед друзів (Бр. Залеський, Л. Турно), вільний від солдатської муштри.

Повертаючись з заслання після звільнення, Т. Г. Шевченко з великим інтересом знайомиться з місцевостями, через які пролягав його маршрут. В Астрахані письменник пробув 17 днів. Він докладно оглянув місто, його історичні пам'ятки, зокрема собор XVII ст., цікавився працею М. Рибушкіна «Записки об Астрахани». Пливучи Волгою, Т. Г. Шевченко знайомиться з визначними місцями по її берегах. В Нижньому Новгороді, де поет змушений був затриматись майже на півроку, він також детально знайомиться з архітектурою та історичними пам'ятками міста, змальовує визначні будівлі: Кремль, красивий Архангельський собор 1227 р. та ряд церков XIV—XVI ст. По дорозі до Петербурга Т. Г. Шевченко оглядає Москву. Враження від московського Кремля записані ним в «Щоденнику»: «Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он все-таки оригинально прекрасен»²³.

Після повернення до Петербурга поет знову оглядає місто, яке він не бачив 11 років, зустрічається з давніми і новими друзями, зокрема з членами підпільних революційних гуртків, бере участь у літературних вечорах, багато малює, займається гравюрою. Поет у перші ж дні повернення до Петербурга знаходить час для відвідування Ермітажу і вивчення стародавньої і нової скульптури, зібраної в ньому. Багатство колекції стародавньої скульптури справило на Шевченка велике

²⁰ Т. Шевченко, ПЗТ, т. IV, стор. 91.

²¹ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 40—41.

²² В. Ф. Анісов, Новий факт з біографії Т. Г. Шевченка, «Вісник Академії наук УРСР», 1953, № 1.

²³ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 159.

враження. «Я не вообразал в таком количестве остатков древней скульптуры в Эрмитаже»,— записує письменник до «Щоденника»²⁴.

Т. Г. Шевченко, який постійно виявляв інтерес і до російської, і до української, і до зарубіжної літератури, цікавився і староруською літературою, зокрема, поемою «Слово о полку Игоревім». Перебуваючи на засланні, він просить А. Козачковського і О. Бодяньського надіслати йому переклади «Слова». Т. Г. Шевченко мав намір перекласти «Слово» українською мовою. В листі до А. Козачковського письменник пише: «Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик Слово о полку Игоря»²⁵. Частково Т. Г. Шевченкові вдається здійснити свій задум уже після заслання, в останній рік свого життя. В 1860 р. Т. Г. Шевченко перекладає два розділи «Слова» — «Плач Ярославни» і «Бій на Каялі»²⁶. Поет мав намір зробити доступним «Слово» для широкого українського читача. Разом з тим переклад Т. Г. Шевченка не знижує художній рівень цієї цінної пам'ятки літератури, він повністю зберігає стиль поеми. На жаль, передчасна смерть поета перервала цю дуже цікаву й корисну роботу письменника.

Наведені в статті матеріали, що стосуються біографії та творчості Т. Г. Шевченка, показують широкий кругозір великого українського поета, його живий інтерес до всіх сторін оточуючого його життя. Ці матеріали свідчать, зокрема, і про глибокий інтерес Шевченка до історії українського, російського та інших народів, що входили до складу Росії. Дуже цікавився поет пам'ятками давнини, в тому числі і археологічними. Зроблені письменником описи історичних пам'яток в «Археологічних замітках», «Щоденнику» та багатьох художніх творах становлять значну цінність і ще далеко не повністю використані в історичній та археологічній науках.

²⁴ Т. Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 176.

²⁵ Т. Шевченко, ПЗТ, т. VI, стор. 86.

²⁶ П. Н. Попов, «Слово о полку Игореве» в переводе Т. Г. Шевченко, «Слово о полку Игореве», Сборник исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стор. 400—409.